

Н.О. ЯЦЕНКО
(Київ)

**УКРАЇНСЬКІ ПРІЗВИЩЕВІ НАЗВИ XVII СТ., МОТИВОВАНІ
АПЕЛЯТИВАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ОДЯГУ
(на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”)**

УДК 81'373.232:81'373.6

Яценко Н.О. Українські прізвищеві назви XVII ст., мотивовані апелятивами на позначення назв одягу (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”); 5 стор.; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. У статті розглянуто лексико-семантичні та словотвірні особливості прізвищевих назв українських козаків, утворених від апелятивів на позначення одягу.

Ключові слова: прізвищева назва, антропонім, лексема.

Resume. The article analyzes lexical and semantical peculiarities of Ukrainian Cossacks family names derived from names of garments, shoes, clothes, and accessories.

Key words: family name, anthroponym, lexeme.

Аналіз антропонімів на певному історичному зрізі – невичерпне джерело для відтворення історико-культурної спадщини народу, зокрема, його виробництва, побуту, звичаїв тощо [3, с.1]. Оскільки значна роль у матеріальній культурі українців належить одягу, то у пропонованій розвідці зроблено спробу описати прізвищеві назви козаків, основи яких мотивовані лексемами на позначення одягу, взуття, прикрас, тканин. Українська лексика на позначення одягу, зокрема одягу військовиків, розвивалася відповідно до загальних тенденцій та закономірностей історичного розвитку української мови й формування війська в різні історичні періоди [11, с.179]. Тому розглянута в статті лексико-семантична група антропонімів цікава як із погляду історичної лексикології, так і з погляду історії козацького війська.

До аналізу залучаємо антропоніми, що повністю збігаються з апелятивами, та похідні утворення, які мають ці апелятиви у своїй основі.

З-поміж відібраних прізвищевих назв помітно переважають антропоніми, пов'язані з назвами *верхнього* (*довгого* та *короткого*) одягу:

Бкеша [5, с.161] < ст.-укр. *бекеша* 'довге хутро угорського крою' [6, с.1, 82].

Бурка [5, с. 219] < ст.-укр. *бурка* 'вовняна опанча' [6, 1, с.156].

Дел'я [5, с.344] < ст.-укр. *делія* 'рід опанчі' [6, 1, с.691].

Жупан [5, с.158] < ст.-укр. *жупан* 'чоловіча або жіноча верхня одіж відмінного крою' [6, 1, с.942]. Пор. ще патронім *Жупаненко* [5, с.228, 271].

Каптан [5, с.272] < укр. *каптан* 'старовинний чоловічий верхній одяг з довгими полами: сукмана, жупан, чумарка' [10, IV, с.97].

***Кобат** (< *Кобатенко* [5, с.400]) < ст.-укр. *кабатъ* 'каптан' [7, I, с.392].

Кожух [5, с.433] < ст.-укр. *кожух* 'шуба' [9, 1, 485]. На продуктивність антропонімної основи *Кожух* вказують прізвищеві назви, ускладнені різними суфіксами, напр.: *Кожушко* [5, с.32, 191, 310, 390], *Кожухов'щенко* [5, с.344], *Кожуховченко* [5, 45, с.409], *Кожуцен'ко* [5, с.86], *Кожуховець* [5, с.294], *Кожушній* [5, с.365]. Пор. також композитне утворення з цією основою – *Пулторакожуха* [5, с.224] та складну прізвищеву назву – *Повтора Кожуха* [5, с.364].

Курта < ст.-укр. *курта* 'куртка' [7, I, с.392]. Ми припускаємо, що антропонімна основа цієї прізвищевої назви могла бути безпосередньо пов'язана не з назвою одягу, а з характеристикою людини низького зросту.

Свита [5, с.302] < укр. *свита* 'старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого сукна' [10, IX, с. 76].

Чуга [5, с.467] < ст.-укр. *чуга* 'шуба' [7, 11, с.484].

Шуба [5, с.98] < ст.-укр. *шуба* [9, 11, с.566]. Пор. ще суфіксальні деривати: *Шубко* [5, с.416], *Шубенко* [5, с.402], *Шубець* [5, с.29].

Окрему групу становлять козацькі прізвищеві назви, походження яких пов'язане з назвами головних уборів:

Капелюх [5, с.422] < укр. *капелюх* 'зимова тепла шапка з відгорненими навушниками, кінці яких зав'язуються під підборіддям' [2, II, с.217].

Ков'пак [5, с.189, 485] < ст.-укр. *ковпакъ* [7, с.I, 370]. У "Реєстрі" засвідчено й суфіксальні деривати: *Колтаченко* [5, с.402], *Колтаковъ* [5, с.189].

Макгерка [5, с.27, 245] < ст.-укр. *макгерка* 'угорська шапка' [7, I, с.417].

Мисюра [5, с.425]. Походження цього антропоніма (та патроніма *Мисюренко* [5, с.184]) може бути пов'язане зі ст.-укр. *мисюрка* 'залізна шапка з такою ж сіткою, що спадає на плечі' [7, I, с.429]. Слід зауважити, що у

“Словнику українських імен” І.І. Трійняка *Мисюра* розглянуто як розмовну форму від хресного чоловічого імені *Михайло* [10, с.237].

Шапъка [5, с.357, 485] < ст.-укр. *шапка* ‘головний убір’ [9, II, с.554]. Пор. ще похідні антропоніми, утворені суфіксальним способом: *Шапочъка* [5, с.69], *Шапочныкъ* [5, с.334], *Шапенъко* [5, с.87], *Шапченко* [5, с.212]; префіксальним – *Безъшапъка* [5, с.454]; префіксально-суфіксальним – *Безъшапъкыи* [5, с.330], *Безъшапъченко* [5, с.126, 330]. Основа *Шапка* часто трапляється в постпозиції антропонічних композитів, пор., напр: *Рябошапка* [5, с.375], *Великошапка* [5, с.135], *Кривошапка* [5, с.86], *Кривошапъченъко* [5, с.156], *Бѣлошапъка* [5, с.133], *Бѣлошапъченъко* [5, с.133, 205, 428], *Билошапъченко* [5, с.133], *Полторышапкыи* [5, с.357].

Шликъ [5, с.332] < ст.-укр. *шликъ*, *шлыкъ* ‘висока хутряна шапка конічної форми’ [7, II, с.498]. У “Реєстрі” зафіксовано також суфіксальний дериват *Шлыкченко* [5, с.364] та композити: *Кривошлыкъ* [5, с.53], **Рябошлик* (< *Рябошликов* [5, с.354]).

Менш чисельною є група антропонімів, мотивованих назвами взуття:

***Бот** (< *Ботенко* [5, с.54]) < ст.-укр. *ботъ* ‘чобіт, обув’я з халявою’ [6, I, с.129].

Чоботь [5, с.119] < ст.-укр. *чобіт* [7, II, с.483]. Поширення цієї антропонімної основи в складі козацьких прізвищевих назв засвідчують суфіксальні похідні, пор.: *Чобутко* [5, с.172, 337], *Чоботко* [5, с.320], *Чоботенко* [5, с.63, 112, 181, 330].

Наступну групу представляють антропоніми, пов’язані з назвами прикрас та оздоб одягу:

***Карваш** (< *Карвашъненко* [5, с.467]) < ст.-укр. *карвашъ* ‘металевий наплічник’ [7, I, с.358].

Кгузик [5, 407] < ст.-укр. *гудзик* ‘маленький гудзик’ [1, м.108].

Ковънѣр [5, с.331], **Колнѣръ** [5, с.205] < ст.-укр. *колнѣръ* ‘комір’ [7, I, с.372], *Ковънеристыи* [5, с.122].

Петлица [5, с.344] < ст.-укр. *петлица* ‘петля з нашивкою’ [8, с.25, 28]. Пор. похідні прізвищеві назви, ускладнені суфіксами: *Петличныи* [5, 77, с.122], *Петличенко* [5, с.480].

До окремої лексико-семантичної групи зараховуємо антропоніми, утворені від назв чоловічого поясного одягу:

Пас [5, с.324] < ст.-укр. *пасъ* ‘пояс; смуга’ [7, II, с.87].

Попруга [5, с.248] < укр. *попруга* ‘пояс шкіряний’ [2, III, с.340].

Штан [5, с.122]. Зазначений антропонім, можливо, слід пов’язувати з укр. лексемою *итани* ‘чоловічий поясний одяг’ [10, XI, с.534]. Пор. ще

споріднені прізвищеві назви, зафіксовані в козацьких реєстрах, зокрема, суфіксальні похідні: *Штанко* [5, с. 57, 213], *Штаненко* [5, с. 456], *Штанченко* [5, с. 57]; префіксально-суфіксальне утворення: *Безьштанко* [5, с. 162]; композити: *Сироштань* [5, с. 430], *Чорноштанько* [5, с. 69], *Чорноштаненко* [5, с. 31].

У козацьких реєстрах засвідчено антропоніми, мотивовані назвами тканин:

***Аksamит** (< *Аksamитенко* [5, с. 354]) < ст.-укр. *оксамить* [7, II, с. 41]. Пор. також суфіксальний дериват **Аksamитный** [5, с. 354].

Портянка [5, с. 191, 471] < укр. *портянка* ‘сукно з основою з прядивних ниток’ [2, III, с.355]. До споріднених антропонімних одиниць можна залучати такі прізвищеві назви: *Портяныи* [5, с. 299], *Портянин* [5, с. 381], *Портяньченко* [5, с. 375].

Шовькь [5, с. 442] < ст.-укр. *шolkь* [9, II, с. 561].

Як видно з проілюстрованого лексичного матеріалу, найпоширенішим видом одягу козацького війська були *кожух*, *шапка*, *штани*, *чоботи*, про що свідчить значна кількість прізвищевих назв, утворених від вказаних апелятивів. В антропонімоосновах розглянутих прізвищевих назв відапелятивного походження відбилася загальнонародна лексика української мови. Усі проаналізовані прізвищеві назви представлені трьома способами словотвору – лексико-семантичним, морфологічним та синтаксико-морфологічним (основоскладанням).

Література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук.думка, 1966. – 421 с.
2. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – Київ, 1907-1909. – Т. I-IV.
3. Добровольська О.Я. Лексична база прізвищ Війська Запорозького, за “Реєстрами” 1649 р. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1995. – 24 с.
4. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
5. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підгот. до друку: О.В. Тодійчук (гол. упоряд.), В.В. Страшко, Р.І. Остап та ін. – К., 1995. – 592 с.
6. Тимченко Є. Історичний словник українського язика. – Харків; К: ДВУ, 1930. – Т. 1. – 528 с.
7. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. / Упор. В.В. Німчук та Г.І. Лиса. – К.; Нью-Йорк, 2002-2003. – Кн. 1-2.
8. Словарь русского языка XI-XVII вв. / Гл. ред. Г.А. Богатова. – М.: Наука, 1989. – Вып. 25.

9. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. / Ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1977-1978. – Т. I-II.
10. Словник української мови: В 11 т. / Гол. ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1973 – Т. IV; 1978. – Т. IX.
10. Трійняк І.І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 488 с.
11. Яценко Н.О. Назви військової форми одягу в українській мові. – Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2007. – 218 с.